ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 116, Mayıs 2021, s. 111-124

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.50159>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
26.03.2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date
17.05.2021

Dr. Öğr. Üyesi Gamze GÖRGÜNAY

Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü
g.gorgunay@gmail.com

BİR KÜLTÜR UNSURU OLARAK ŞEHİR, İNSAN VE KENTSEL MEKÂN BAĞLAMINDA ÇİFTE MİNARELİ MEDRESE

Öz

Mimari ve kentsel oluşumlar her coğrafyada ve her inanç sisteminde kültürün şekillenmesine etki etmiştir. Bu çalışmada incelenen Çifte Minareli Medrese İslam kültürünün ağırlıklı olarak yaşandığı coğrafya sınırlarında yer almaktadır. İslamiyet'in yayılma sürecinde kentsel yapılanmanın dinamiklerinin, teolojik temellerle uyumlu bir şekilde geliştiği görülmektedir. Ancak sadece dini değil, ekonomik, siyasal ve toplumsal yaşamın da dinamiklerini belirleyen İslami kurallar ve değerler bu çerçevede inşa edilen yapıların da karakterini belirlemektedir. Müslümanların ele geçirdikleri her toprağın bölgesel, kendine has bir kentsel gelişim çizgisi olduğu yani coğrafi koşullara yönelik formel çözümler geliştirildiği sonucuna varılmıştır. Kültür; şehir, insan ve kent mekânı bağlamında kimliği şekillendiren bir etkiye sahiptir. Erzurum'un kültürel kimliğinin oluşmasına etki eden mimari bir yapı olan Çifte Minareli (Hatuniye) Medrese kültürel birikimin bir ifadesi olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada kültürel kimliğin oluşumunu belirleyen, coğrafi konum, iklim özellikleri, ticaret, din, sosyal yaşam gibi unsurlar incelenmiş, kent kültürünün mimari dokuya etkisinin olup olmadığı araştırılmış, bu doğrultuda literatür taraması yapılmış ve tarihsel verilerden yararlanılarak nitel araştırma yöntemi izlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Kültür, Kimlik, Kültürel Kimlik, Kent Kültürü, Çifte Minare.

THE ÇİFTE MİNARELİ MEDRESE AS A CULTURAL CONCEPT IN THE CONTEXT OF URBAN CITY, PEOPLE AND URBAN SPACE

Abstract

Architectural and urban formations have always been influential on the shaping of culture in every geography and in every belief system. The Double Minaret Madrasah is located in the geography where Islamic culture is predominantly experienced. It can be said that the dynamics of urban constructions developed in harmony with the theological foundations during the spread of Islam. Islamic rules and values that determine the dynamics of not only religious practices but also economic, political and social life has also designated the character of the structures built within this framework. It has been concluded that each land captured by Muslims is a regional and unique urban development line, that is, formal solutions are developed for geographical conditions. Culture has an effect that shapes identity in the context of city, human and urban space. Çifte Minare (Hatuniye) Madrasah which is an architectural structure that influences the formation of the cultural identity of Erzurum, has been considered as an expression of cultural accumulation. In this study, the focus is on the factors that determine the formation of cultural identity such as geographical location, climate characteristics, trade, religion, and social life and the influence of urban culture on the architecture was analyzed. Within this context, literature review was done and a qualitative research method was followed using historical data.

Keywords: Culture, Identity, Urban Space, Urban Culture, Çifte Minare.

1. GİRİŞ

Kültürel kimlik en genel anlamıyla bir kültürün, grubun, bireyin ait olduğu topluluk ya da kültürün kendilerine dair oluşturduğu değerlere verilen isimdir. Şehir ve ona dair tüm tanımların en belirgin unsurlarından biri de kültürdür. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın da dediği gibi; “Şehir bir terbiyenin ve zevkin etrafında teşekkül eden müşterek bir hayattır” (Taşçı, 2014: 21). Taşçı kültür ve şehir kelimelerini tek başlarına bile aldığımızda birbirlerinden ayrılmayan iki insanlık değeri olarak yorumlar.

Kent kavramının ortaya çıkışıyla birlikte kenti şekillendiren fiziksel, toplumsal, kültürel, ekonomik, politik ve idari faktörlerin incelendiği kent formunun açılımını yaparken disiplinlere göre parçalara ayırarak işlevler (siyasi, idari, ticari, üretken), yapılar (morfolojik: alan ve durumlar, taşınmazlar, sokak ve meydanlar, anıtlar, yakın çevre ve mahalle, sosyolojik: nüfusun dağılımı, yaşlar, cinsiyetler, haneler, aktif ve pasif nüfus, sosyo-profesyonel denilen kategoriler, yöneticiler ve yönetilenler), formlar gerekli olmakla birlikte terimin bilindik anlamıyla geometrik ya da plastik form (X şeklinde, salyangoz, helezon, krater şeklinde) olarak da mekânsal bir yerleşiminden söz etmek gerekir (Lefevbre, 2015: 111-112). Dolayısıyla tarih boyunca kent formunun değişen ihtiyaç ve gelişen teknolojiyle birlikte orantılı olarak bu ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte mekânların sürekli ve yeniden üretilmesini kaçınılmaz kılmaktadır.

Şehir tüm yaratımları merkezileştirerek kendi etrafında toplar. Şehri var eden her şey bu merkeziyet etrafında toplanır. İnsan kalabalıkları, yayalar, pazar yerleri, üst üste konulmuş ya da

birikmiş obje yığınları kısacası ortaya çıkan her şey bizzat kentin formudur. Bu merkezîyet toplanmaya izin veren asfalt, kaldırım, sokak gibi göstergelerle insanları da etrafına toplar. Kentler bir karşılaşma noktası, birleşme yeri ve eş zamanlılık olma sebebiyle saf bir formdur ancak bu formun hiçbir özgün içeriği yoktur. Bu denli sosyolojik olmasına rağmen formlar ve biçimsel görecelik nedeniyle bir sistem meydana getirmez bu durumda bir kent sisteminin varlığından söz edilemez (Lefebvre, 2015: 112-114).

İslam'ın ortaya çıkışıyla birlikte ilk kentleşme süreci Medine'de yaşanmıştır. Medine kelimesi Arapçada yerleşmek, şehir kurmak ve kale inşası yapılan her yüksek yer anlamlarına gelmektedir. İslam'ın ticari faaliyetin görece egemen olduğu bir kentte ortaya çıktığı ve buradan da hem çevresiyle hem de geçmiş uygarlıklarla kurduğu ilişkiyle birlikte özgün bir uygarlık olarak yayılmıştır. Bu yayılma sürecinin teolojik temelinin ise kentsel hayatın dinamiklerine uyumlu bir şekilde geliştiği görülmektedir (Çelik, 2012: 138).

Her medeniyet çevresinde olduğu gibi İslam'ın da tarihsel gelişimde kendine özgü şehir pratikleri olmuştur. İslam Şehri, esasen Müslümanların çoğunlukta veya egemen olarak yaşadıkları mekânsal ve sosyal ilişkileri çerçeveleyen bir tecrübenin adıdır, yoksa çoğu zaman iddia edildiği ya da varsayıldığı üzere bünyesindeki farklılıkları ve çeşitliliği örten bir isimlendirme değildir (Çelik, 2012: 139).

İslami kurallar, kentin hem sosyal ve hem de fiziki görünümünü belirlemiştir (İnalçık, 1995: 250). Tüm inananlar insanların çeşitliliğine, sahip olunan farklı kültürlerle, konuşulan farklı dillere ve İslami kültürün kapsadığı geniş dünyaya rağmen, benzer bir biçimde yerleşmişlerdir (Taheri, 1980: 12).

Mimari olarak bakıldığında İslam kentleri, insanların sahip oldukları farklılıklara, gelenek, dil gibi çeşitliliklere ve İslam'ın yayıldığı geniş alana rağmen, genel yapı ve planlama olarak birbirine benzemektedir. Müslümanlara özgü kentsel düzenin erken orta çağda geliştirileceği biçimiyle özgül, fiziksel bir formu yoktur dolayısıyla tümüyle İslam'a özgü bir saray tipi olmadığı gibi, İslami bir kent formu da yoktur (Grebar, 2004: 152).

İslami kentsel yapılanmada Müslümanların İslam uygarlığındaki kökeni dinsel dürtülere dayanan gereksinimlerinin yol açtığı dinamiklerin varlığından söz etmek gerekmektedir. Ancak sadece dini değil, ekonomik, siyasal ve toplumsal yaşamın da dinamiklerini belirleyen İslami kurallar ve değerler bu çerçevede inşa edilen yapıların da karakterini belirlemektedir. İslami kentlerin coğrafi, kültürel farklılık ve kodlara karşın temel unsurlarına bakıldığında; camiler, kervansaraylar, medreseler, pazarlar, hamam, kale ve mahalleler olmak üzere pek çok fiziki benzerlik olduğunu görebiliriz. Bu yapılar toplumsal yaşamın ve kentin merkezinde yer almaktadır. Pazar yerleri ticari hayatın, kale ve saraylar ise yönetimin en önemli ve temel unsuru olması sebebiyle kentlerin odak noktasında yer almaktadırlar. İslami kentsel yapılanmada bir şehrin fethedilmesiyle ilk iş olarak orada cami, tekke ya da medrese inşa edilerek tüccarların, din adamlarının ve Türk nüfusunun yerleştirildiği bilinmektedir. Bu doğrultuda kültürel açıdan şehir, insan ve kentsel mekân arasındaki biçimlendirici özelliğe örnek olarak Erzurum'un önemli mimari yapılarından Ulu Camii'nin doğusunda, Tebriz Kapısı Çarşısında yer alan Çifte Minareli Medrese kültürel birikimin bir ifadesi olarak incelenmiştir. Diğer adıyla "Hatuniye" medrese olarak da bilinen bu mimari yapının Erzurum'un kültürel kimliğinin oluşmasındaki etkisi vurgulanmıştır.

1.1 Erzurum ve Mimari Kent Dokusu

Türkiye'nin en soğuk illerinden biri olan Erzurum aynı zamanda Doğu Anadolu'nun en yüksek ovalarından biridir. Sert kara iklimi hâkimdir. Tam olarak ilk kuruluş yeri konusunda kesin bir bilgi olmasa da çevresinde ortaya çıkan M.Ö 4 binli yıllara ait kültürel veriler Erzurum ve çevresinin yaklaşık olarak 6 bin yıldır yerleşim yeri olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Kentin coğrafi konumu sebebiyle yani doğu ve batı, kuzey ve güney yollarının kesişim noktası olması, jeopolitik konumunun çevre hâkimiyeti açısından oldukça avantaj taşınması Erzurum'un bugünkü kuruluş yerinin seçilmesinde aktif rol oynamıştır. Doğu ile Batı arasında önemli bir köprü olmuş sadece stratejik açıdan değil aynı zamanda da kale eteği ve çevresinden çıkan bol su da Erzurum ovasına yerleşme de etkili olmuştur (Gündoğdu, Bayhan, Arslan, 2010: 16).

En parlak dönemini Selçuklu ve Osmanlılar döneminde yaşamış olan Erzurum'da Kanuni döneminde yeni yollar, sokaklar ve mahalleler oluşturulmuş, yaptırılan zaviye ve külliyele şehirde ki ticari hareketlilik sağlanmıştır. Günümüzde Türkiye'nin önemli kültürel miraslarına ev sahipliği yapmakta olan Erzurum kentinde yer alan günümüze kadar gelmiş Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medrese, Üç Kümbetler, Saat Kulesi, Ulu Camii, Lalapaşa Camii, Erzurum Kalesi, Rüştü Paşa Bedesteni, kentin en önemli tarihi yapılarıdır.

Görsel 1. 1562, Erzurum Lala Paşa Camisi.

Görsel 2. 1310, Yakutiye Medresesi.

Görsel 3. 1124-1132, Erzurum Saat Kulesi.

Görsel 4. M.S. 415-420, Erzurum Kalesi.

Görsel 5. 12-14 Yy. Erzurum Üç Kumbetler.

Şehir mimarisine dair tarihi kaynaklardan elde edilen ortak bilgiye göre, kent iç içe geçmiş surlarla çevrilidir. Sanayi Devriminin akabinde, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren surların şehrin korunmasında yetersiz kalacağı fikriyle tabyalara dayalı savunma sistemine geçilmiştir. Tabya; Rusların Doğu Anadolu'ya yaptıkları baskın ve istilalardan şehri korumak amacıyla önemli stratejik noktalara yapılan, Osmanlı askerlerinin eğitimini amaçlayan, kışla şeklinde düzenlenmiş tesislerdir (Gündoğdu, Bayhan ve Arslan, 2010: 278). Büyük ve küçük Kiremitlik, Ahali, Toprak, Mecidiye ve Aziziye Tabyaları yapılmış böylece kentin yeni silueti ortaya çıkmıştır.

Görsel 6. 1867-1872, Erzurum Mecidiye Tabyası.

Kalenin dış surların yıkılması sonucunda kale içinde sık dokulu, savunma amaçlı ve dar yolların ulaşımı sağladığı şehir planlaması önemini kaybetmiş böylece kent daha geniş alana yayılma imkânı bulmuş, yollarda nispeten genişleme ortaya çıkmıştır. İç kaleye doğru radyal uzanan yollara surların ortadan kaldırılmasıyla şehrin ortasından geçen doğu batı doğrultulu yollar eklenmiştir. Söz konusu yeni durum sonucunda taşa dayalı mimariyle konaklarla bezenmiş mahalleler ortaya çıkmıştır (Coşkun, 2019: 22-23). Özellikle Erzurum evlerinin oluşumunda evlerin tasarım ve yapı malzemelerini, iklim ve topografya etkilemiştir. Konut mimarisinde yapılarda iklime bağlı olarak genellikle ahşap, toprak ve tuğla malzeme kullanıldığı görülmektedir. Günümüzde hızla gelişen konut mimarisi, yer yer eskimiş geleneksel ev tiplerinin yerini almaktadır. Kültürel mirasın önemli bir bölümü Erzurum'a özgü geleneksel mimari dokusuyla dikkat çeken konutlardan oluşmaktadır.

Erzurum'un sert iklim koşulları sebebiyle, Türk evine özgü olan açık avlu-taşlık kısmı dönüştürülerek kapalı bir avlu haline getirilmiş ve böylece farklı bir plan ortaya çıkarılmıştır. Asıl yaşama katında sofa ve sofaya sıralı odalar bulunan bu tip planlı konutlara Bayburt ve Kars gibi kentlerimizde de rastlamaktayız (Kırzioğlu, 1974: 189-196).

Geleneksel Erzurum Evi, Türklerin ana yurtlarında çok iyi bildikleri çadır yapısını, göç yollarıyla uğradıkları coğrafyanın mimari birikimi ile zenginleştirerek farklı medeniyetlerin bir arada yaşadığı Anadolu'ya taşınmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Türk evi yapım ilkelerini, tasarım ve mimari özelliklerini, tarihi birikim ile gelen inşa tecrübelerini, yerel unsurlarla birleştirerek çok zengin bir mimari doku oluşturan Erzurum evleri, bulunduğu yerin fiziki şartlarına barışık yapılmıştır. Fiziki şartların yanı sıra, geleneksel Türk evi genelinde olduğu gibi Erzurum evlerini de etkileyen diğer bir önemli unsur: yaşam kültürüdür. Bu evlerdeki yaşam biçimini de evin tasarım aşamasında ortaya konulan oylumlar belirlemektedir (Sağlam, Yurttaş, 2020: 36).

Erzurum şehir merkezinde belirlenen mevcudiyetini koruyan 140 evin ana yapısının korunduğu, onarımlarla günümüze kadar geldiği, restore edildiği ve bazılarının da gördüğü onarım ve değişikliklerle tamamen bozulduğu bilinmektedir. Ana malzemesi taş olan ve iklimsel nedenlerle geniş holler bulunan Erzurum evlerinin en belirgin özelliği tandirevidir. Üstü ahşap ve toprak malzeme kullanılarak yapılmış kırılgaç tavan ile örtülü olan geleneksel Erzurum evlerinin en belirleyici yapı elamanı olan tandirevinin, ayrıntılı yapısı ve özgün elamanlarının yoğunluğu yaşam merkezinin kendisi olmasından kaynaklanmaktadır (Sağlam ve Yurttaş, 2020: 16-40).

Günümüz Erzurum'unda mahalleleri oluşturan cadde ve sokaklar, Osmanlıların son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yıllarına ait yapılarla biçimlenmiştir (Gündoğdu, Bayhan ve

Arslan, 2010: 303). Geleneksel Erzurum evleri de oluşturdukları sokağın biçimine göre genellikle bitişik nizamda yapılmışlardır. Günümüze kadar korunan Çifte Minareli Medrese, Rüştü Paşa Bedesteni, Ulu Cami, Yakutiye Medresesi Lalapaşa Cami, Saat Kulesi ve Üç Kümbetler kentin en önemli tarihi yapısını oluşturmaktadır. Ancak kentin mevcut tarihi dokusu günümüz kentinin merkezinde yoğun yapılar arasında sıkışıp kalmış durumdadır.

1.2 Kültür Unsuru Olarak Erzurum-Çifte Minareli Medrese

Ulu Camii'nin doğusunda, Tebriz Kapısı Çarşısında yer alan medresenin diğer adı "Hatuniye" medresedir. Medresenin batısında Ulu Camii, doğusunda Osmanlıların son dönem eserlerinden olan Narmanlı Camii, kuzeyinde ise Üç Kümbetlerle çevrilidir.

Çifte Minareli Medreseyi inşa eden mimar hakkında günümüze kadar gelen genel bir bilgi yer almamaktadır. Kitabesi bulunmayan medresenin inşa tarihine bilinmemektedir. Medresenin doğu duvarının aynı zamanda kale surunu ortaya çıkarması, duvar işçiliğinde ki malzeme ve yapım farklılıkları olması gibi sebeplerle de XII. yüzyılın ortalarına ait bir Saltuklu yapısının kalıntıları üzerine inşa edildiği sanılmaktadır. Bu nedenle inşa tarihi olarak da XIII. yüzyılın sonları düşünülmektedir. Oldukça tahrip olan medrese IV. Murad tarafından (1623-1640) tamir ettirilip top imalâthanesi haline getirilmiş sonrasında yeniden medrese olarak kullanılmıştır. Cumhuriyet döneminde ise bir süre için müzeye çevrilen yapı zaman zaman çeşitli kültürel etkinliklerin yapıldığı bir mekân olarak günümüzde de halen ziyarete açık bulunmaktadır (Yavaş, 1993: 311-312).

Görsel 7. 12. Yy. Erzurum Çifte Minareli Medrese.

Gürbüz'ün çalışmasında dönemin ve eserin tarihine dair şunlar yer almaktadır;

XIII. yüzyılın ilk yarısında 1242 senesine kadar olağan üstü bir ticari canlılık ve ekonomik refahın görüldüğü Anadolu'nun Moğol istilasıyla ağır bir darbe aldığı, fakat Mu'meddin Süleyman Pervane'nin 1261 yılında yönetimin dizginlerini elinde toplamasıyla bu geçici durgunluk yerini istikrarlı ve daha canlı bir döneme bırakır. İçeride başkaldırıların bastırılarak siyasal istikrarın sağlanması, dışarıda Anadolu'nun büyük İlhanlı İmparatorluğu sınırlarına katılarak, geniş bir coğrafyanın sunmuş olduğu ticari

avantajlardan faydalanması, bu refah ve kalkınmayı ortaya çıkarmıştı. Özellikle 1266 yılından 1276 senesine kadar süren on yıllık tam bir sükûn devresi boyunca Pervane, çoğunluğunu kendi yakınlarından seçtiği devlet adamlarıyla birlikte bir yandan ülke yönetimini sürdürürken, diğer yandan bilim, din ve kültür çevreleriyle ilişkilerini güçlendiriyor; hediyeler, yardımlar ve vakıflar bağlamak suretiyle onları koruyup teşvik ediyor, bilginlerin ve mutasavvıfların toplantılarına katılarak onların gönüllerini alıyordu (Gülbüz, 2004: 152).

12.yüzyılın ikinci yarısında yapımına başlandığı tahmin edilen eserin bitmek üzereyken Moğol Hükümdarı Abaka'nın Anadolu'da çok sayıda insanı öldürmesi ve Pervane'yi katlettirmesi sonucu, kimsede inşaatı tamamlayacak cesaret kalmamış ve dolayısıyla yarım bırakılmıştır. Bu nedenle de inşası uzun yıllar tamamlanamayan eserin kitabesi bulunmamaktadır. Pervane'nin katledilmesi dönemin halkı üzerinde bir korku havası yarattığı için onun yarım kalan eserinin Pervane ismiyle anılmaması, isminin zamanla unutulmasına neden olmuştur. Abideyi adına yaptırdığı kişi olan Alaeddin Keykubad'ın kızı olduğu zannedilen fakat II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kızı olan Hundi Hatunun da isminin günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bu eserin inşa yerinin Erzurum olarak seçilmesinde ki en önemli sebep tüm yolcuları hat boyunca uğramak zorunda bırakan ana yolun, Tebriz'den Anadolu şehirlerine kadar uzanıyor olmasıdır. Dolayısıyla en temel ulaşım merkezi olmasında önemli rol oynamaktadır. Bir diğer önemli etmen ise Yumurtalık-Sivas-Tebriz bağlantısının Erzurum'dan geçmek zorunda olması sebebiyle şehrin geniş çaplı bir bayındırlık potansiyeline sahip olmasıdır. Bu açıdan önemli bir konuma sahip olan şehre Anadolu'nun en büyük medresesinin yapılması tesadüfi değildir.

Sosyolojik ve ekonomik anlamda önemli bir yere sahip olan medresenin mimari özellikleri de dikkat çekmektedir. Üç eyvanlı açık avlulu medrese tipinde inşa edilen 690 m²'lik avluda 4 bahçe yer almaktadır. Avlunun etrafında revaklarla çevrilmiş yirmi adet oda mevcuttur (Sofla, Külekçi ve Yılmaz, 2018: 335-336).

Hatuniye Medresesi olarak da bilinen Çifte Minareli Medrese, İç Kale'de yer almaktadır. Tebriz Kapısı'nın açıldığı Kalenin doğu sur duvarlarına bitişik olan 35 × 48 m boyutları ile Anadolu'nun en büyük Selçuklu medresesidir. Anadolu Türk Mimarisinde oldukça önemli bir yere sahip olan yapı iki katlı, açık avlulu, revaklı ve dört eyvanlıdır. Medreseye ait taç kapının iki yanında çini payandalardan oluşan iki muazzam minaresiyle ve özellikle de ön cephesiyle dikkat çekmektedir (Gündoğdu, Bayhan ve Arslan, 2010: 210).

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle medreselerin cephe kompozisyonuna katılan çeşme, niş, pencere gibi unsurlar bu binada da yer almakta, ayrıca Anadolu Selçuklu mimarisinde taç kapıların yan yüzleri süslenmediği halde bu medresede bir istisna olarak buraların da süslendiği görülmektedir. Taç kapının derin nişi çeşitli genişlikte palmet motifli beş sıra şeritle çerçevelenmiş ve üzeri mukarnaslarla örtülmüştür. Yine mukarnaslı olan mihrâbiyeler nispeten sade, kapı kemerinin yanları ise tamamen bezemesiz ve Selçuklu taç kapılarının çoğunda bulunan kabara şeklindeki süs unsurları burada yoktur. Şerefeden yukarısı yıkılmış olan her iki minarenin de kaideden en üst noktaya kadar yüksekliği 26 metredir. Tuğla minareler asabalı olup asabaların aralarındaki yivler üçgen çinilerle hareketlendirilmiş, pabuçlara da kare çerçeveye alınmış son derece süslü daireler içinde mavi çinilerle “Allah”, “Muhammed” kelimeleri ve dört halifenin isimleri yazılmıştır (Yavaş, 1993: 311-312).

Görsel 8. Taç kapının iki yanında yükselen sırlı tuğla ile bezenmiş minareler.

Taş kaidelerin her iki alt tarafında yer alan panolarda süslemeler dikkat çekmektedir. Kaval silmelerle çerçevelenen kabartmalarda uçları yukarı bakan hilal motifinin ortasından yükselen birbirine simetrik dört dallı hayat ağacı motifi bulunmaktadır. Yaprakların uç kısımlarında nar motifine de yer verilmiştir. Altan birbirine simetrik olan ikinci yaprakların uç kısımlarında ise dışa doğru dönük iki kuş motifi görülür. Hilal motifinin alt bitiminde ise bu kez iki ejder motifi görülmektedir. Boyun kısımlarında halka bulunan ejderler açık olan ağızlarından çıkan çatallı dilleri, sivri dişli, ince işlenmiş pullu gövdeleri ile oldukça detaylı betimlenmişlerdir. Ejderlerin bitiminde Rumi motifi yer almaktadır. Görsel 9’da izlendiği gibi Çifte Minareli Medrese giriş cephesinde bulunan süslemeli panoda Orta Asya Türklerinin simgesi olan çift başlı kartal, kompozisyonun altında iki ejder figürü ve hayat ağacı motifleri görülmektedir. Medresenin doğu tarafında bulunan taç kapı da ise yaprak ve kartal motifleri bulunmamaktadır.

Görsel 9. Çifte Minareli Medrese giriş cephesinde bulunan taş pano.

Görsel 10. Minarelerde yer alan turkuaz rengiyle bezenmiş çini mozaik panoda Arapça "Allah" yazmaktadır.

Ana kapıdan 5,20 m derinliğinde sivri beşik tonozla örtülü giriş eyvanından girilen iki yanda 30,50x12,20 m boyutlarındaki dikdörtgen planlı avlu, sivri kemerler yardımıyla on dört sütuna oturan iki katlı revaklarla çevrilidir; dolayısıyla her bölüme ayrı bir merdivenle çıkılır. Girişin sağında kubbe örtülü kare planlı bir mescit yer almaktadır. Bunun dışında medresede alt katta yirmi, üst katta yirmi iki olmak üzere toplam kırk iki kapalı mekân bulunmaktadır. Bu alanlar beşik tonozlarla örtülüdür (Yavaş, 1993: 311-312).

Önündeki revak kemeri ve yanlarındaki kışık dersanelerle birlikte yıkık durumda bulunan ana eyvanın arkasında, binaya bitişik inşa edilmiş içten ve dıştan onikigen gövdeli, külâh örtülü bir kümbet yer almaktadır. Kitabesi olmadığı için sahibi tespit edilemeyen kümbetin gövdesi iç içe yuvarlak kemerlerle tezyin edilmiştir ve oldukça zengin süslemeli bir saçak altı bordürüyle sona ermektedir. Külâh da gövde gibi fakat daha küçük ve daha sık kemerlerle süslüdür. Cenaze mahzeni haçvari planlı ve çapraz tonozlu, iki merdivenle çıkılan mihraplı üst mekân ise içten kubbe örtülüdür ve sanduka mevcut olmadığı için mescide çevrilmiştir (Yavaş, 1993: 311-312).

Medreselerde derslik olarak kullanılan odaların kapıları özellikle kısa yapılmıştır. Kapıların alçak olması kişilerin başını eğerek girmelerini zorunlu kılmaktadır. Bunun kültürel kodlarımızda ki karşılığı eğilme eyleminin saygı göstergesi olmasından ileri gelmektedir.

Medreseler bir nevi inşa edildiği dönemin çok kapsamlı eğitim kurumlarıdır. İslam dünyasında medreselerin tüm ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanmaktadır. Bu bağlamda medreseler ile günümüzde yaygınlaşan özel/vakıf üniversiteleri benzerlik göstermektedir. Mimari ve teknik özellikleri belirtilen Çifte Minareli Medrese de (Hatuniye Medresesi) diğer bütün medreseler gibi bulunduğu kentin silüetine ve kültürel kimliğine etki etmektedir.

Medrese dokümanlarını oluşturan Vakfiyeler, medrese eğitimi ve işleyişi, eğitim programları, öğrenci sayısı, öğrenim süresi, öğretim kadrosu, diğer görevliler, personelin ücreti/maaşları, tüketilen gıda maddeleri, vakfın gelirleri ve geleceği hakkında bilgi vermektedir (Doğan, 2013: 430).

İslam dünyasının Doğusunda camilerden ayrı olarak öğretim yapmak, öğrencilerin maddi sıkıntılarını karşılamak halkı aydınlatmak için medrese adı ile anılan müesseseler kurulmuştur. Medreselerin devlet eliyle kurulması, öğretimin ücretsiz olması, medrese teşkilatının ayrıntılarına kadar tespitine Selçuklular döneminde rastlanmaktadır.

Medreseler “külliye” şeklinde yapılmaktaydı. Alanda dersliklerin olduğu binadan başka, müderrislerin odaları, öğrencilerin kaldıkları mekânlar, kütüphane, aşevi, mescit, yemekhane, spor mekânları, gezi yerleri, hamam ve diğer sosyal tesisler bulunurdu. Selçuklu Medreseleri kendi çağıının en ileri ve gelişmiş eğitim ve öğretim kurumları sayılabilir (Sofla, Külekçi ve Yılmaz, 2018: 331-332).

Çifte Minareli Medrese eğitim kurumu olması nedeniyle kente kimlik ve marka değeri katmanın yanı sıra, yakın çevresiyle ulaşım olanaklarının kolaylığı ve bulunduğu coğrafi bölgedeki en büyük medrese oluşu sebebiyle o günkü şehir ekonomisine katkı sağlamıştır. Medresede Anadolu’nun farklı şehirlerinden gelip eğitim gören kişiler kent halkının farklı kültürlerle etkileşimde bulunmasında da rol oynamıştır. Medreselerin kent merkezlerinde inşa edilmesi kültürel alışverişi daha olanaklı kılmıştır. Hristiyanlıktaki manastırların inşa edildikleri konumun aksine İslam kültüründeki medreseler kentlerin merkezlerinde yer almaktadır.

Vakıf kayıtlarında yer alan öğrencilere ait sözlü ve yazılı veriler doğrultusunda medresede eğitim gören yüzlerce öğrencinin mezun olduğu çıkarımı yapılabilir (Gürbüz, 2004: 156). Selçuklu dönemindeki yükseköğrenim kurumları olan medreseler, bulundukları kentin halkına da eğitim olanağı sağlamışlardır. Bu bilgiden yola çıkılarak medresede Erzurum halkı içinden kimselerin de eğitim aldığı düşünülmektedir. Burada eğitim alan bireyler aile ortamında da hem kültür taşıyıcısı hem de saygın biri olarak değer görmektedir. Şehirde itibar sahibi olan bu eğitilmiş bireyler, toplum vizyonunun değişmesine katkı sağlamışlardır. Gerek halk içindeki davranışları gerekse eğitimini aldıkları mesleği icra etme şekilleriyle ilmi bağlamda halkı aydınlatmışlardır. Eğitim programlarının çoğunlukla dini ilimlerden oluştuğu bu kurumlardan mezun olan kişiler halka Sünnî İslâm kaidelerini öğretmişlerdir. Medreselerden mezun olan kişilere (özellikle din görevlilerine) halkın daha fazla güven duyduğu bilinmektedir.

Erzurum kentiyle ilişkilendirilen Çifte Minareli Medrese günümüzde daha çok simgesel olarak varlık göstermektedir. İnşa edildiği dönemde önemli bir eğitim kurumu olarak hizmet veren yapı, çağımızda bulunduğu kentin silüetine etki eden önemli sembolik bir kimlik taşıyıcısı görevini üstlenmiştir. Kentin yerel yönetimi olan Büyük Şehir Belediyesi kurumsal kimliğini yansıtan logoda Çifte Minareli Medrese formunu kullanmıştır. Selçuklu mimarisinin örneği olan medresenin her iki yanında keskin çizgilerle stilize edilmiş olan minareler, ortada yer alan kümbet formuyla birleştirilerek geçme (zencerek) motifi oluşturulmuştur. Logoda yer alan bu geçme motifi kentin ifadesi olarak alt ve üst geçidi simgelemektedir.

Görsel 11. Erzurum Büyükşehir Belediye Logosu.

Kendisi de zamanının bir eğitim müessesesi olan yapının simgesel olarak etki ettiği diğer bir kurum da 63 yıllık tarihiyle Atatürk Üniversitesi'dir. Atatürk Üniversitesi'nin amblemi çift başlı Selçuklu kartalıdır. Figür, Medresenin kaidesinde görülen panoda ki gibi tek bir vücuttan çıkan iki kartal başı, hayat ağacı ve hayat ağacının bitiminde ki hilal motifinden çıkarılan iki ejderden oluşmaktadır. Kartal, eski Türklerde kutsal sayılmıştır. Selçuklular da ise, kartal motifi koruyucu bir unsur olarak nazarlık, tılsım ya da kudret, kuvvet gibi anlamların sembolü olarak kullanılmıştır. Üniversitenin giriş kapısında ki bezemeler ve önünde yer alan çift başlı kartal heykeli de medreseden ilham alınarak tasarlanmıştır.

Görsel 12. Atatürk Üniversitesi Logosu.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan Çifte Minareli Medrese, bugün ziyaretçilerine kapılarını açarak hem tarihi geçmişi hem de siyasal ve toplumsal yapının temellerinin kanıtlarını sunmaktadır. Bu sosyal görevinin yanı sıra yurtiçi ve yurt dışından gelen ziyaretçilerin kent ekonomisine hareketlilik kazandırmasını da sağlamaktadır. Kültürel miras olan bu yapının çevresinde yer alan hediyelik eşya satan küçük işletmeler bu sayede ayakta kalmaktadırlar. Çifte Minareli Medresenin eski kent yapısının merkezinde yer alması, etrafında birçok tarihi yapının (Saat Kulesi, Yakutiye Medresesi, Üç Kümbetler, Ulu Camii) bulunması onun daha çok ziyaretçiyle buluşmasına olanak tanımaktadır.

Çifte Minareli Medrese kentin kültürel kimliğinin oluşumunda yüz yıllarca etkili olmuştur. İnşa edildiği dönemde eğitim kurumu olma vazifesini toplumla kurduğu kültürel iletişimle gerçekleştirmiş, günümüzde ise bu vazifesini geçmişle kurduğumuz bağlar aracılığıyla sürdürmektedir.

2. SONUÇ VE ÖNERİLER

Mimari yapıların bulundukları kentleri hem şekillendirme hem de kültürel alt yapıyı oluşturmadaki rolleri yadsınamaz bir gerçektir. Her çağda ve coğrafyada toplumların bir arada belli bir düzen ve yapıda yaşamalarını sağlamak adına oluşturulan kentsel düzenlemeler sosyolojik, ekonomik ve stratejik unsurlar bakımından benzerlikler ve farklılıklar barındırmaktadır. Bütün bu yapı içinde toplumun kentleri, kentlerin de toplumu şekillendirdiği sistematik sarmal bir düzen söz konusudur. İç içe girmiş bu etkileşim sonsuz bir döngü içinde ilerler. Bu çalışmada kentsel mekânların, toplum kültürüne etkileri ve toplumun kent yapılanmasına olan etkileri araştırılmıştır. Çalışmanın ana eksenini oluşturan Çifte Minareli Medrese tam da bu noktada kent yapılanması ve kültürel etkileşiminde iyi bir örnektir.

Medresenin döneminin iyi bir eğitim kurumu olduğu bulgular arasında çıkmıştır. Kent halkının kültürel kimliğinin oluşmasında katkı sağladığı anlaşılan medresenin kitabesinin ve yazılı kaynakların bulunmaması bazı konuların muğlak kalmasına sebep olmuştur. İslami eğitimi önelediği için halk Sünni İslami öğretilerle şekillendirilmiştir. Mimari özellikleri ve olağanüstü bezemeleriyle döneminin estetik anlayışı günümüze kadar taşınmış olan medrese şehrin merkezinde ihtisamlı bir kale görünümündedir.

Ekonomik olarak turizm sektörüne önemli bir katkı sağlayan medresenin aynı zamanda da silüeti şehrin önemli kurumlarında tanıtım unsuru olarak kullanılmaktadır. Günümüzde bu tarihi yapının tanıtım ve imaj eksikliğinin yanı sıra, sivil toplum kuruluşlarının etkinliğinin yetersiz olması ve kurumlar arası iş birliğinin eksikliği dolayısıyla daha çok sembolik olarak kalmasına neden olmuştur. Kurum ve kuruluşların bu eksiklikleri gidermesi, halkın bilinçlendirilmesi ile kültürel kimliğin izlerini taşıyan tarihi yapılar hak ettiği statüde yer almalıdır. Milli değerlerimize sahip çıkmak ancak bu bilince sahip toplumsal bir algı ile mümkün olabilir. Halkın tarihi mekânlara karşı yeterince duyarlı olmaması ve mimari algının zayıflığı, yapının mimari potansiyeli açısından tehdit oluşturmaktadır. Heybetli görünümü ile hala çağımız insanına yüzyıllar ötesinden seslenmektedir.

KAYNAKÇA

- Coşkun, R. (2019). Kadim Şehrin Mimarisi. Erzurum Sevdası E-Dergi. Mayıs, 1. Baskı.
- Çelik, C. (2012). İslam Şehri'nden Şehir İslam'ına: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları. Milet ve Nihal, 9 (3), 137156.
- Doğan, Ş. N. (2013). Orta çağ'da Anadolu'nun Eğitim Mekânları: Selçuklu Medreseleri-Darüşşifâhlarından Örnekler. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education) 28(2), 429-443.
- Grabar, O. (2004). İslam Sanatının Oluşumu. (Çev.: Nuran Yavuz), Kanat Kitap, Pusula Yayıncılık.
- Gündoğdu, H., Bayhan A., Arslan, M. (2010). Sanat Tarihi Açısından Erzurum. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

- İnalçık, H. (1995). İstanbul: Bir İslam Şehri. (Çev.: İbrahim Kalın), İstanbul Tetkileri Dergisi, 9, 243-268.
- Karpuz, H. (1993). Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kırzioğlu, F. (1974). Mustafa Kemal Paşanın Erzurum'daki Evi. 50. Yıl Armağanı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Lefevbre H. (2015). Kentsel Devrim. (Çev.: Selim Sezer), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Sağlam, T., Yurttaş, H. (2020). Geleneksel Erzurum Evlerinin İstatistiki Veri Analizi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Journal of Turkish Researches Institute) 67, 405-442.
- Sofla, N., Külekçi A. E., Yılmaz, H. (2018). Secret Gardens İn Anatolian Seljuk Architecture: Double Minaret Madrasah As An Example. Mimarlık Bilimlerinde Güncel Akademik Çalışmalar, 331-339.
- Taheri, F. H. (1980). Urban Elements of Traditional Islamic Cities (Master's Thesis). USA: Massachusetts Institute of Technology.
- Taşçı, H. (2014). Bir Hayat Tarzı Olarak Şehir, Mekân, Meydan. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Yavaş, Doğan. (1986). İslam Ansiklopedisi. Cilt 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi.

Görsel Kaynakça

- Görsel 1. Görgünay, G. (2021). Erzurum Lala Paşa Camisi.
- Görsel 2. Görgünay, G. (2021). Yakutiye Medresesi.
- Görsel 3. Görgünay, G. (2021). Erzurum Saat Kulesi.
- Görsel 4. Erzurum Kalesi. (2019). <http://www.istanbulgazetesi.com.tr/kultur-sanat/erzurum-kalesi-nde-tarih-kazisi-h31745.html> adresinden erişildi (ET: 10.06.2021)
- Görsel 5. Erzurum, Üç Kümbetler. <http://www.kulturportali.gov.tr/erzurum/gezilecekyer/cifte-minareli-medrese-adresin-den-erişildi> (ET: 10.03.2021)
- Görsel 6. Erzurum, Mecidiye Tabyası. <http://halilkurbetoglu.blogspot.com/2016/02/anadolunun-beyaz-cenneti-erzurum.html> adresinden erişildi (ET: 10.03.2021)
- Görsel 7. Görgünay, G. (2021). Çifte Minareli Medrese.
- Görsel 8. Görgünay, G. (2021). Çifte Minareli Medrese.
- Görsel 9. Görgünay, G. (2021). Süslemeli Pano.
- Görsel 10. Çini Mozaik Pano. <http://www.kulturportali.gov.tr/erzurum/gezilecekyer/cifte-minareli-medrese-adresinden-erişildi> (ET: 10.03.2021)
- Görsel 11. Erzurum Büyükşehir Belediyesi Logo. <https://www.freelogovectors.net/erzurum-buyuksehir-belediyesi-logo/> adresinden erişildi (ET: 10.03.2021)
- Görsel 12. Atatürk Üniversitesi Logo. <https://www.freelogovectors.net/erzurum-buyuksehir-belediyesi-logo/> adresinden erişildi (ET: 10.03.2021)